

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 55 (16117) ♦ 1999 чылдың июль 15, четверг ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртэз дугуржугла езугаар. 20.50

Тыва Республиканың Чазаанда

ЭКОНОМИКАЖЕ САГЫШ САЛЫР

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы дүүн болуп эрткен. Анаа беш айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

1999 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдүзүнүн түннелдеринин болгаш чыл төнчүзүгө чедир экономиканы быжыгларын талазын биле согулгалар дугайында илеткелди ТР-ниң Экономика яамызынын сайын турар С. Н. Сапова кылган Тывада экономиктиг реформалар боттанып турарын ол айткан. улус ажил-агыйшын адырларда нитизи-биле өздүк бирги чартык чылда чедир алданын демдегелээн. Оон-биле чергелештир республиканын бирги

чартык чылда социал-экономиктиг хөгжүлдүзүндө четпестерни адаан, оларнын үнүп турар чылдаганын чугаалаан. Блангыя экономиканы хөгжүлдүзүндө чыл кылырынга илеткелди доктааган.

Эдеренчи илеткелдерни Чазак Баштынын бирги оралакчызы В. М. Оюн, Чазак Баштынын ораакчылары В. Д. Хемер-оол, И. Н. Товариштай, республиканын Одаар чуул, энергетика яамызынын сайыды Н. О. Данзы кылган Олар боттарынын харылап турар адырлары бо чылдын бирги чартында канчаар ажилдаанын диниатпышан, чыл төнчүзүгө чедир социал-экономиктиг байдалды экижидер дээш каныг хемчеглерни боттандырар деп турарын чу-

гаалааннар.

Ш. Д. Ооржак эдеренчи илеткел кылган даргаларнын ажил-чорудулгазынга кыска үнелди дораан-на берип орган В. М. Оюн бүдүрүлгелеринин экономиказын быжыглар, хөгжүлдүзүндө моон сонгаар чуну кылырын чугаалаанын, И. Н. Товариштай арганы чапкып сатып турарлар, оорлар-биле демиселди коштаргай дээштик ажил чорутпаанын Президент айткан.

Тыва Республиканын оралакчы президентизи А. А. Мельниковка сөс берген Тыванын үлетпүр бүдүрүлгелери бирги чартык чылда чүгээр ажилдаанын ол демдегелээн. Оон-даа артык ажилдап болурунун курлавырлары,

аргалары бар. Бааза бүдүрүлгелерге кичээнге салырын, оларын хөгжүлдүзүндө доктаамал деткич көргүзүрүн ол саналдаан. Көдээ ажил-агыйшын бүдүрүлгелеринин чогумчалыг ажилдаарын айтырыгларынга ол доктааган.

Президент — Чазак Баштыны Ш. Д. Ооржак чугаалаан айтырыгын түннелин үндүрүп, чүве чугаалаан. Организастыг ажилдарын чүгээр чорутканын, реформалар боттанып турарын, республиканын экономиказында өздүк берген Президент айткан. Кончук айтырыгларын, оон когун үзеринин, ону непертеркен буурулук

кижилерин хемчег адырын айтырыгларын чугаалаан Чазак хуралынын протоколунга моон сонгаар кылып чорудар чамдык хемчеглерин Шериг оол Дизижикович саналдап кириген. Эрткен чылдын бо үезинден экономиктиг көргүзүлгелерин кудулаткан акционер нити лелдерин директорларынын, яамаларынын, комитеттерин удуруткучларынын, кожууннар, хоорайлар чыгырларынын даргаларын данзын кирип кээр даалганы берген Оларын-биле шыгыны чугааны кылдыр, ат, фамилиязын солуннарга чарлаар, сонгуп алган даргалары багай ажилдап турарын дугайында сонгучуларга дындадып, чагаа бижиир. Оон аныгда эконо-

миктиг көргүзүлгелерин кудулаткан удуруткучларын хемчег адырын кириген.

Чугаалаашкан айтырыг талазы-биле доктаалды, хемчеглерни Чазак хуралы хүдээп алган.

1998 чылда Тыва Республиканын чурттакчы чогуунун канынын байдалын дугайында күрүне илеткелдин дугайында илеткелди республиканын Кандык камгалаа яамызынын сайыды Б. К. Кудерек кылган. Бо талазы биле доктаалды хүдээп алган.

ТР-нин Чазаанын бо чылдын үшкү кварталында чорудар ажалынын планын бадылаан.

Тоан-оол ХЕРТЕК.

Парлалга конференциязындан

ҮНДҮРҮГДЕН ЧАЙЛААР БОДАВА

Дүүн, июль 14-түн хүнүндө Россиянын Тывада федералдыг албанынын үндүрүг полициязынын эргеленин бажыныга парламента конференциязы болган. Аңаа эргелде килдис начальники, массалыг информация чепектеринин ажилдакчылары киришкен. Парлалга конференциязын Үндүрүг полициязынын эргеленин начальниг генерал-майор Владимир Салчакович Чанзан башкарып эрттирген.

Маана үндүрүг полициязынын эргеленин ажилдакчылары 1999 чылдын бирги чартында кылган чоруткан ажилдарынын дугайында чугааны кылган.

Эргелелдин начальниги В. С. Чанзан истелге килдизинин начальниги А. А. Егоров оперативтиг килдизинин начальнигинин оралакчызы Т. М. Шур-оол болгаш өскелер-даа сөс апар чүве чугаалааннар.

Тыва Республиканын де-вискээринде социал-экономиктиг байдалдын нарын хевээр бооп артпышааны үндүрүг чылдазынга болгаш өске-даа төлевирлерге бергедешкин нерин тургузуп турар. Оон-биле чергелештир күрүне бюджетинче үндүрүг чылдазынын өрелери өспүшүшкан. Бюджет албан черлеринге чедир акша ландалышынын болбай турары-биле оларнын ажил-агыйшын черлеринге электррознергия, суг, кывар-чаар чүгүлдөр, транспорт-биле хандырылга дээш өрелери хүн бүрүдө өзүп турар.

алдырга, алкоголь бизнесинде, кывар-чаар чүгүлдөр саарылганында юридиктиг хуу кижилериниң сайгарылыгындан үндүрүг кирбейн турар, харын-даа оон чайлаарын бодап, дезип турар таварыгларын доктаап, корум-чурмун хажыдып турар кижилерин, албан черлерин база адааннар. Үндү-

руг полициязынын эргеленин ажилдакчыларынга журналистер сонуургааны айтырыгынын салгаш, аңаа допчу харыларын алганнар.

Ольга САНДАРАА.

Сайыттын оралакчызы-биле интервью

ЭЭЗИНДЕН ДОРТ ХАМААРЖЫР

Алексей Эрес-оол Тыва Республиканын Көдээ ажил-агыйшын сайын турар Оюнчуну кайы-даа хевир чугулаа алдынган. Нитинин-даа, арат (тарачын) ажил-агыйшын-даа, хууда өг-бүдөлөрүн-даа, Блангыя чогууну хууда малынын дензигүүрү 58 хуу болу берген. Хей мал өстүрген кижилерге күрүне шанылын тыпсыры көрдүп турар Анаа төлөп-тилер илереттинип келир. Ким чылдын дөрт ээлчээнде мал бажын онча-менди ажаап, карактап турарыл, ол материалдыг, моральдыг деткичени алыр.

— Мал бажын дагын өстүрерин чүү шаптыктап турар ирги, Алексей Салчакович?

Шаптык болуп турар барымдаалар хей Шалын-төлевирин үзүктө-лишкини Мал чезизинин эргелештир Көдээ бүдүрүлгө удуруткучузу биле мал каларчызынын аразында керээ-дугуржугланын тургустунаанын. Акша орнунга малдын боду чарыг-даттын турары. Зоотехник, селекция, уксаа талазы-биле хемчеглерин ала-чайгаарлаашкыны. Ажил берикчиизин-даа, малды хүдээп алган кижинин-даа бот харысалга чогу. Мал чемнеринин белеткелтир-мейн келгени, олар-белчирлерин четчири-биле ажилдаашкыны.

— Ол байдалдан үнерин каныг хемчеглерни барыл?

— Тыва Республиканын Чазаа бо талазы-биле күженишкенин үндүрүп турар Оюнчуну кайы-даа хевир чугулаа алдынган. Нитинин-даа, арат (тарачын) ажил-агыйшын-даа, хууда өг-бүдөлөрүн-даа, Блангыя чогууну хууда малынын дензигүүрү 58 хуу болу берген. Хей мал өстүрген кижилерге күрүне шанылын тыпсыры көрдүп турар Анаа төлөп-тилер илереттинип келир. Ким чылдын дөрт ээлчээнде мал бажын онча-менди ажаап, карактап турарыл, ол материалдыг, моральдыг деткичени алыр.

Мал бажын дагын өстүрери дээрге, чүгүлэ эът, сүт, алыр-кеш сатып саары эвес, республика мурунда тургустунаа берген социал айтырыгынын шиттирлээри-дир. Муң чылгылыг кижилерге, каш аскыр өөр чылгыны херек кырында ажилдаары. Ол дээрге чүгүлэ чангыс өг-бүлө эвес, демнежи алган хей кижилерин күш-ажылын организаастары. Ажилын атырары өөредери, бе хымызын бүүдери, өске-даа айтырыгынын чогумчалыг шиттирлээри аан.

Хей шээр малдын кода-ны каш кыштагларга үстүр болгай. Хойну хар-назы, дүк-чүзүн, эр-кыс айы-биле ангылаары Хергел-чарыгалдарга үндүрер ак болгаш кара ирттер. Төрүрүр коданарнын чангыс айы назыннылары, оларнын уксаазын экижидери. Ону чорударынга, айлап-баштарынга ийи-үш өг-бүленин күш-ажылы чедишпейн баар болгай. Мал ээзи ажил берикчизи биле суурда ажил чок артык-нарын аразында керээ-дугуржуглаа кылдыр албан негеттинер. Бо таварылга-да кайы-даа тала эрге-хоойлуун негелде-хары-салганын езугаар ажилдаар апар. Бо талазы-биле ажил-херектер шуудаар болза, мал бажы өзөр, ажил чок чоруктуң когу үстүр.

Өнүч-хөргөнгин ээзинге чүгүлө хой кадарчылары эвес, өске күштер база эвес. Блангыя мал чемнеринин белеткелчилери хергелеттинер. Ук ажилды хол-биле-даа кылдыр. Эрткен чылын мал чемнеринин белеткелчи өнүч-хөргөнгин кайы-даа эдеринге үзе шиттирлеттинген. Республиканын көдээ ажил-агыйшын бүдүрүлгелеринин кыштагашкынга мал

чемнеринин белеткелчи бүгү хергелелдин чүгүлө 14 хуузу болган. Мындагы берге чоруктуң хараазы-биле республиканын бүгү кожууннарынга мал бажы оранчок кызырылган. Продуктулуу кудулап баткан.

Бо чылдын кыштагашкынынга 328 муң тонна мал чемни хергелеттинер. Сиген 320 тонна, сенаж 2,8 муң тонна болгаш витаминиг сиген далганы 91 тонна кылдыр санап көргөн чүве. Хей мал чем белеткел алган бөлүк, зверо, бригада чер-черге бо чылдын нежемир журулук. Күш-ажылын төлевир чүгүлө мал чемнинин хемчезинден эвес, шынарындал база дорт хамааржыр. Июль, август сиген кезип алырынга республиканын кайы-даа кожууннарынга холчок тааржыр. Бо үенин сигени протеин, каротин, минералдыг бүдүмелдер, микроэлементилер-биле эң бай.

Республиканын салым-чолун чогумчалыг байдалга тудары чер-черде суму чагыргаларындан, көдээ бүдүрүлгелерден улуу-биле хамааржыр. Мал чемнеринин курлавырын эң элбек белеткел алырын хандырган чагырыкчы, көдээ бүдүрүлгө удуруткучузу болурун чорударынга, айлап-баштарынга ийи-үш өг-бүленин күш-ажылы чедишпейн баар болгай. Мал ээзи ажил берикчизи биле суурда ажил чок артык-нарын аразында керээ-дугуржуглаа кылдыр албан негеттинер. Бо таварылга-да кайы-даа тала эрге-хоойлуун негелде-хары-салганын езугаар ажилдаар апар. Бо талазы-биле ажил-херектер шуудаар болза, мал бажы өзөр, ажил чок чоруктуң когу үстүр.

дүрүлгө удуруткучузу болурун чорударынга, айлап-баштарынга ийи-үш өг-бүленин күш-ажылы чедишпейн баар болгай. Мал ээзи ажил берикчизи биле суурда ажил чок артык-нарын аразында керээ-дугуржуглаа кылдыр албан негеттинер. Бо таварылга-да кайы-даа тала эрге-хоойлуун негелде-хары-салганын езугаар ажилдаар апар. Бо талазы-биле ажил-херектер шуудаар болза, мал бажы өзөр, ажил чок чоруктуң когу үстүр.

Нарын байдалдан үнеринин база бир чугулаа хемчез бар.

Ол дээрге чылдын дөрт ээлчээнин бирээзинде безин хей көжери, олар-белчирлерин дарый-дарый содуруу. Бо ажил мал чемнерин белеткелеринден-даа артык ужуру-дузалыг Чазаанын, күзегин, кыштагынын олар-белчирин камгалаары эргежок чугулаа негелде-дир. Ынча дээр безин четче эвес, мал бажын ада-өбөлөвиривис хой удаа көжүп чораш, дагын өстүрүп келген. Хей чүзүн мал-маганын өстүрүрүнүн бо технологизы каржызы-биле чер-черге хажыттынп турар. Чангыс кыштаандан чылдын дөрт эргилдизинде көшпейн орак кижилерге кара өш-биле кададын сула салыпкан малчын-дыр. Ол дээш чүгүлө ветеринария албаны безин каш дакпыр негелдени аңаа онаар. Мал, кижилер, ыт-куш өдээ чыл-чылы-биле чангыс черге туруп бээрге, мал аарыгыны чүгүлэ чангыс ол колданга эвес, барык бүдүн сумуга, кожуунга непертеркен буурулук.

рээр. Оон туржук бистин продукциястын өске де-вискээрлерге багай шынары чарлаттыннар.

Республиканын ветеринария албаны кезек-кезек болгаш чер-черлерге үнүшкүннерини организаастап турар. Оон кылып чорудар ажилдары хей.

— Көдээ бүдүрүлгелерин хөгжүлдери чик эвес. Ынчалза-даа мал оорлоор чоруткарга, өске-даа шоруктарга хол салдырмай ажилдап турарлар бар боор аа, Алексей Салчакович?

— Бар-бар. Барык кожуун бурузунда Чижээ, Эраинде чүгүрүк аыттыг Сергей Ынаалай, ат-сурагы хойжу бригадар Алдын-оол Соян. Ол чижекти кызымактарнын чылгызы каш чус алып, шээр малы муң чедип, инээ беш чус чоокшудуп турар. Барынын кожууннарын малчын чоно бона-аржылыг, тыва арагалыг суг болуулар Ол дээрге национал чемивис-тир. Чингине тыва тарак кылыр хоочунурун муруну кожууннарда болдурун. Оон шынары, амданы барык деңгелге чок.

Аралчор ОКСУР чугаалаашкан.

ЭРТКЕН КЫШТЫҢ УРЖУКТАРЫ

1998 чылдын ол үези-биле деңнээрге, бо чылдын баштайгы беш айларында көдээ бүдүрүлгелеринин бүгү хевирлеринин малынын нити бажы 16 хуу кудулаан. Көдээ ажил-агыйшын бүдүрүлгелеринде — 28,6, арат болгаш тарачын ажил-агыйларында — 15,6 база чоңуң дузаала ажил-агыйларында 7 хуу кызырылган.

Малдын бүгү чүзүңүнү 44,7 муң бажы өдген, доора чарыгдалга барган. Бо көргүзүг эрткен чылдын бо үезинде турганнан 33,3 хуу хей. Барыны-Хемчик кожуунда мыйыстыг бода малын өлүп чилери, өске-башкаар чарыгдаттынары 4,4. Би-Хемде — 2,4 катал көвүдүзүн. Тес-Хем, Кизыл, Чөөн-Хемчик, Өвүр кожууннарын шээр малынын бажынын өлүп чилери, өске-башкаар чарыгдаттынары 1,5—1,7 катал улаткан. "Малчын", "Мөгөн-Бүрөн" совхозтарда 926 баш сарык, "Суг-Бажы", "Эйлиг-Хем", "Ак-Белик", "Нарын" коллективтиг бүдүрүлгелерде 890-дан 2560 баш чедир шээр мал өлгөн.

Мал чемнеринин хергелелинин чүгүлө 8-тен 16 хуузу хандырткан. Белеткелтир мал чемнери камгалаа-хайгарал чок турган. Чыраа кажая-биле долгандыр туттунмаан сараттар мал "дою" болуп, сүстүндүр бастынган. Алыскак-чечек оор "ини буттук бөрүлөр" камгалаа, кажая-хорак чок сигенин тө-чая ай-дедир да-жытгай берген. Шап индик факт-барымдаалар "Сосновское" дуржулга-бүдүрүлгө ажил-агыйныга, "Эйлиг-Хем", "Күш-ажылдын хостуу" совхозтарга, өске-даа черлерге турган.

Ажил-агыйшы эвес чоруктарын түннелинде 1998 чылдын декабрь төнчүзүндө ле элээн каш көдээ бүдүрүлгелеринин мал чемгерер курлавыры үстүп төнгөн. Чижээ, "Көк-Тей" совхоз, "Бижиктиг-Хая", "Нарын", "Барлык", "Алдын-Булак" коллективтиг бүдүрүлгелер, өске-даа черлер барык хыл кырынга турган. Ынчангаш инда малга мал чемин автотранспорт-биле өске де-вискээрлерден буу-хаа сөөртүр ужурга таварышкан.

БАЙ-ШЫДАЛЫВЫС — МАЛЫВЫСТА

Ала-чайын өттүр дөмзөвис чаксап хүрежиң, маефалон, юбилейлер, мавкаларын кызыгаарлааш, ажил-агыйшы айтырыгынын шиттирлел, малынысты эки семиртип, ногаа үнүштүг сугарыла-зынче сагыш салып, сиеген-ширбиле белеткелчине улук кичээнгеин салып, дүжүдүвүстү ажаап алгаш, Тыванын Россия Федерациязынга каттышканынын 55 чыл оюн онзагай демдегелеп көрөлинер деп Президентивис Ш. Д. Ооржактын саналын аажок чүлдүгүзүңүл деткир кижилер мен.

Уе-шагыны бергедеп кызын келгенин, хүн бүрүдө амдырал-чуртталганын көрүп, билит чор бис. Блангыя Президент Ш. Д. Ооржак черге, маале улук кичээнгеин салырын онза-лап чугаалап турары чептуу. Бистин тываларын ук төгүвүстен бурунгу ада-өбөлөвиривис черден, малдан салдырмай хал-бактанып чораша тоду-догаа, бай-шыдалыг чурттал чораны херчелеп турар. Ам каныг-дыр бис? Малча-даа, черге-даа сагыш салбаастан.

Улук назылыг киргана-рывыстан дыннап чорууру-

га, Ала-чуртуң Улук дайнынын үезинде безин бай-шыдалыг чурттап чораш чон-дур бис. Малынысты бажы 3 сая чедип турган. Ол дайын үезинде фронтжы малын сүрүп, Абаканга чедир бээрге хакас, орус чон кайган.

— Чүү кончук малынар хей, төмөс чон силер, бодандыр, чуну чир силер — деп, малче көргөш, ыг-ламп турган дээр болгай. Ам бо тайбың үеде каныг-дыр бис. Чангыс чижектен кирип көрөй Чөр-чуртум Бай-Тайганың Эр-Хавак сүт-бараан фермазы сүт, эът бүдүрер

талазы-биле республикага алы-сураа динмирет турган уелери турган болдурун ийи. Ам ында каш сандала артышкан. Мал бе — билбес мен.

Ынчангаш тыва чогуум, малынысты серин өттүг тайгаларга семиртип, тараа, ногаавысты, сиеген-ширбилевисти чидирг чок ажаап, шыгжап алгаш, Президент Ш. Д. Ооржактын октябрь айда Тыванын РФ-тин составында каттыжып киргенинден бээр 55 чыл оюн онзагай демдегелээр дээин чүлдүгүзүңүл деткир кижилер мен.

Санчы СӨБЕЙ, Кызыл хоорай.

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОККА ХЛЕБ САДАРЫН ШЕГЛЭЭР

Рынок харылзаалары эгелээни-биле чергелештир продукция бүдүрүкчүлеринин болгаш күрүне ажилдакчыларынын аразында тургустунуп келген чөрүдээлиг чамдык айтырыглар нити чоңуңун, хергелечилерин эрге-ажыныга база улук бергедешкенин нити таварыштырып турар. Салып алыкчыларынын эңне кол алар аш-чем барааныры колдуунда күрүнеин чөпшээрэ-биле бижини таварыштыр шыгыны хыналдада алдынып турар.

Блангыя хлеб, хлеб кылыгы болгаш макарон аймаа — аш-чем бараанынын эңне кол чемнери болганда, ону чүгүлө лицензиялыг азы тускай чөпшээрелдиг кижилер бүдүрери-биле тускай хоойлууну 1998 чылдын сентябрь 25-те хүдээп алган.

Хлеб болгаш алдандан кылган аш-чем аймаан бүдүрүрүн чөпшээрэ-биле юридиктиг эргелди албан черлеринге болгаш хууда кижилерге 106 лицензия берген Шынары багай

продукцияны бүдүрүп турганынын уржундан юридиктиг эргелди ийи албан черлеринин ажилын ара соксадып, лицензиянын хавырган.

Лицензия азы чөпшээрел алган кижилер шынары ажил-херекти бүдүрер дээш санитарлыг байдалдарын долузу-биле сагып, негелдеге дүштүр ажилдап турарын дындадырга безин өөрүнчүг. Ындагы турбуже, бараан садар эрге-зи бар-даа болза, сазыг точкаларынын дүрүмүн ха-

жыдып, лицензия чокка, оор езу-биле хлеб бүдүрүп турар ийи-чангыс арын-нүүр чок кижилерин бар болуп турары хомамдын.

Хлеб бижырап чөпшээрел чүгүлө Кызыл кожуунун кожопузда бар турбуже, хоорайда "Кара-Хактын хлеви", "Сукпактын хлеви" деп, лицензия чокка чажыт арга-биле саттынып турар хлебтер кайы хей. Ындагы болганда, оларын каныг сани-тарлыг байдалга ажилдап чорар билдинмес.

Чайгы үеде ижин-шөйүндү аарылары хензиг-ле багай амданын аш-чемден белени-биле тыптыры чугаажок болгай. Бо бүгүңү өөренип көргөш, сазып алыкчылар кайы хамаан-чок душкан-на улус холундан хлеб сазып алырын шеглээ экти. Азы хлеб сазып ап турар, оларын чогуур документизин көөр.

Ынчангаш маана хамаарыштыр республиканын чурттакчы чоңуңа дындадыр болза, чүгүлө чөпшээрел езугаар далгандан кылган продукция бүдүрүкчүлеринин ажилдары чер-

лери бүгү-ле негелдеге дүжүп турар болгаш сани-тарлыг байдалы шыгыны сазыттынган. Оон-биле чергелештир хлеб болгаш хлеб кылыгыларын бүдүрүп турар албан-организациялар, амы-хууда кижилер ТР-ниң Лицензия палатазына келгеш, лицензиядан кылдырып алырын, а лицензиянын хуусаазы эрте берген улус чөпшээрелин дарый узааттыр алырын дындадып турар.

Нина НЕКРАСОВА, ТР-ниң ЛП-нын кол специалисти.

Тываның Россияга каттышканының 55 чыл оюнга уткуштур

ЫДЫК ДАШ

Шала кежээликтей Урянхай крайның ийи чаа чыгырчыкы селгүүстеп кылаштыккан.
Ычан сес ай турган. Күскү хүнүнү магалыын канчаар. Дээрде булуттар чок. Ол чаагай үеге талаан шартылаалар үн үспээн.
Григорьев биле Шкунов куу дзыр эл кырынга үнүп келгенер. Оон тура ийи хеминиң белдири көстүп чыткан.
Тывалар чо черни Белдир дээр улус-тур - деп, Шкунов тайылдырлайан. - Хем-Белдир-даа дийр.
- Бо чүү деп чүвөл, Евсей Горочив? - Григорьев ичан ший баштыг кылдыр чып каан дашче айткан.
Шкунов орта эки хары берип шываваан. Чүгө адын адап каан:
- Сүргө деп хорум-дур, Вениамин Юрьевич.
- Мону мында кылганың ужуру чүд?
- Анаа-ла демлек ийнаан.
- Бир-ле ужур бар болгай аан?
- Ийи хем белдириңиң демдээ чадава. Урянхайлар бо Енисейге элдеп ийи улус боор, Вениамин Юрьевич. Артында Улуг-Хем деп адаар.
- Хоорай турарыңа онза таарышкан чер-дир - деп, Урянхай крайның чаа комиссары чөпшээрешпес арга чок болган. - Чанында улуг хеминг, бедик дагыт. Улуг хоорай болурунун демдектери бар.
- Бо черде мындыг демдектер-ле хөй - деп, Шкунов өскө чүвө дугайын бодал кылаштып чорашан. - Даш көжээлдер, оваалар, саскалар...
- Эрикти кулу кылаштыкканнар. Элээн бар чыдырда, чодур-чодур ийи-чангыс теректер арызында өг көстү берген.
- Урянхайларның өө бо бе? - деп, Григорьев сонургап айттырган.
- Чер болганда шак мындыг өлгөр.
- Ында кижилер чурттап турар бе?
- Чурттап турбайн канчаар, Вениамин Юрьевич.
- Кирип көрөз чүл - деп, Григорьев сонургап берген.
- Эзи бисти хүлээп алыр ирги бе?
- Шкуновтун аныяк халыны

1974 чылда "Уйгу чок Улуг-Хем" деп романының Кызыл томунга мынчаар бижээн кижидир мен. Оон бээр 25 чыл эрткен. Ам Самылыгың чүрээнин дугайын номчукчуларга чугаалап көрейин.
Улуг чогаалчы С. Сарыг-оолдун каты болур Кыргыз Ендан деп кижидир Барык чурттап чорашан. Бистин тереливс чүвө. Ол ирей даңгаар Кызыл чоктаар, Сесер-лү суурда Маады Парырмаа деп өнүүнүгө барып ужуражыр турган. Ону Социалистик Куш-ажылдын Маадыры Маады Парырмаа-биле салчавайн көрүнер, анаа авыдайлар-дыр. Мээң Парырмаа сурагыл мөгө Алексей Кумаяктың чөстези чүвө. Бола чылдагаанарың ужурунда оон-биле бо-ла ужуражы бээр турган мен.
Бежен чылдарың эгезинде Маады Парырмаа меңээ устулде номчанынар үзүлдүг чугаалаан Самылыгың чүрээңе чок болза, Азия диптин чүрээ болур улуг кара дашты меңээ көргүскен. Ындыг дашты тывалар инекдаш дийр. Самылыг дээр бөмбүрзектин кандыг-бир кезин бурунгу урянхайлар ыччаар адаар чорашаннар.
Ол ыдык дашты мен эң баштай авам-ачам-биле чүрээңде кандыг-ла-бир хөлээзин-биле көргөн мен. Оон изиг чалбырааштар үнүп турган ышкаш болган. Сөөлдүңе ол дашты үргүлчү барып көөр турган мен. Барган санымда-ла ол чаа, көрбөзүнү шыкша сагындар, меңээ бир-ле солун бодалды чугаалап чыдар. Ынчангыш-ла оон дугайын романыма бижий бергеним ол.
Мегелевес мен, Маады Парырмаа Самылыгың чүрээң катарбаан, аныяк турган. Ол чүгө Самылыгың чүрээң катарган ирей-биле ужурашкан, оон өөнге кирип турган кижидир. Сөөлдүңе ону меңээ чугаалаан ол. Мен ол буняңгы ирейини адын Маады Парырмаа деп тудуп бижип

бир дугаарында, дискке кырынга сөгүрээш, мөгейип чалбаргаш, аш-чөмисти оон баарыга делегеттис. Чүдүсүзүүвүстү илереттис.
Солун чүвө чүл дээр болза, ыдык дашты ол чоок кавының чурттакчылары билер хире чорду. Даштын кырында хөй аш-көпөөк октап каан чыткылаар чорашан. Ында бедик ыяштар чок болганнар да боор, харатаннарда ак пөстөр арктары база багдалып каан.
Хөй чылдар эрткен соонда Азия диптин боду бүткен ыдык чүрээң база катп көрүп, хайнып чорашан сагыс-сеткилим илереттис.
Оон чоруп тура, бо дугайын телевидение дамчыштыр чонга непередириңиң чугаалашкан бис. Ынчалза-даа ону ынчап болур бе, дириг-чурдукка үндүр бе дээрзин дугайын лама-хам башкылардан айттыр апар. Ыдык чер сагызының болгай.
Маады Парырмаадан дынаарыма, Самылыгың чүрээң катарбаан ирей миңча дээ: "Самылыгың чүрээңе чүдээң кижиниң назыны узун болур". Ам угаап чорурмуна, ачаның 80 чыл, аваның 96 чыл чурттаан, бодумун 70 чуртта чедир алак-ышкаам чик-серек, чогаал бижип, чоңумга, курунеме ажилдап берип чорурму ол ыдык даштын ачызы деп бузурээр мен. Моон-биле чергелештир ажил-беремге мени деткип чорурму Тыва Республиканың Президентиниң, оон алган калайының, ажат-толунуң, акылмазының, арат чоңумун, эш-өрүмүнү, номчукчуларымың назы-хары база ыдыг болурун сеткиленин ханызыңдан күзеп чорур мен.
Самылыгың чүрээң билдир-дир мен, ол дугайын эң баштай бижээң-дир мен, ам удаас чөлдөңдөр-дир мен. "Дашта кеш чок, кижиде мөңгө чок" деп, өгбелеривис изин чидир чугаалап каан. Ол ыдык даштын чажыдын хөөрүмчө апаар мен бе? Чок, ынчап шыдаас мен.
Мээң саналым тодаргай: Самылыгың чүрээң келир үеңиң солгакчыларыңа мөңгөждип ортырар!
Бо чаагай күзелди боттандырар төлээде, Ыдык дашты

ЧЕР ҮЛҮНҮНҮҢ ЭЭЛЕРИ

Чер - көдээ ажил-агының үндөзүн болганда, ону сайзырадырының кол барым-даазы чер ажылының системаның чөп ажылаарында, Шынап-ла, малдыг кижиде каас, черлик кижиде тоду дээр болгай. Ынчангыш-ла ыдыг боор, мал биле чер ажылы бистин амгы амдыралы-выстың кол өзөө апар чыдары-даа таварыла эвес.
Хоочун, дуржулгалыг малчың малды өстүрүдө, бир-ле дугаарында, оон одар-белчириңче, кышкы-часкы үелерде чиртир чөмиче, хонар-дүжөр чериниң кажаз-хоразының өдөк-өлчөзүнчө кол кичээңгейи угланды-рары чугаажык. А тараа тартып, картофель, ногаа өстүрер, сизен кезер шолдуг кижиде чүңү канчалза экил? Чер ажылы кончуг нарын, ону кылды күзөлдүг болгаш анаа сундулуг кижилер-ле шыдаар. Анаа ээлгир холдар, ээ-чымчак көрүүшкүн, тускай элтиг негелде база кээргээ-чел сеткил херек апаар. Шолдуг чеже-даа гектар-гектары-биле алгаш, чүгө кудай-дээрнин өл-шкыты хайырларын манал олурар болза, байдал бергедээн ол. Чер ажылыңа эл-ле херек: хөрүңүң чөмичтиг кадын чурт болгаш хат эрозиязыңдан камгалап, кадалаар, органиктик болгаш минералдыг бүдүмелдер-биле хөгжүдүп чөмгөсөр, агротехниктиг ажилдарың дари чорудары, сугатты күштөлдөрү дээш, өскө-даа ажилдар негеттинер.
Сөөлү үеде чоңун ажилдаан акша-төгери садалгалыг, орнажалга-биле санажыр апаарган берге үеде чурттакчы чоңун хөй кезин хоорай, суурларда эвээш-биче-даа бол мал-маганын тудуп, картофель, ногааны өстүрүп, кат-чөмисти тарып ап турары өөрүнчүг апаарган. Чылдан чыле республикада арат, тараачын ажил-агы-ларының арендаторларың чер эдилектериниң болгаш ажилдаарың болгаш ажилдаарың чөп чөвүдөп турар. Олар черден алган продукциязыңды артыкшылың чонга садып, саарып ап турарларың безин көөргө, арга-дуржулгалыг улуг апаарган.
1999 чылдың июль 1-иниң санаашкыны-биле алгыра, республикада 1417 арат, тараачын ажил-агыларың саны бурткеттинген. Оларда тарыла шөлдеринге ажилдары-биле 143355 гектар шөл быжыглаттыңан. База ол ышкаш хууда дузалал ажил-агының 57803 өг-бүлө 47191 гектар шөлде тургузуп турар. Кызыл хоорайның девискээринде сад-чалалыг өг-бүлелериниң саны 8337 четкен, нийтизи-биле олар 713 га черни ажыглатта киирген. Коллективтиг оторд ажилын чорудары-биле республикада 3406 өг-бүлө 520 га черде хаара туттуңан. Оон ангыда бажын-балгат, гараж тудуң кылары-биле 704 кижиде 48 га черде ажилдарың чорудуп турар. А нийтизи-биле республикада 34,1 кижиде чер

СЫЛДАГДАН УШТУНЗА...

Тоужа колхозтар 1949 чылда тургустунган. "Май 1" колхоз 1949 чылдың апрель 30-де Ий хеминиң девискээринге үндөзөлтөгөн. Ээн дазыр Ийге Хам-Сыра, Улуг-Дав, Ий сумуларының ачы, малчын араттары 57 өгөге, оон иштинде 87 күш-ажыл кылдыр кижиде 327 иви болгаш эвээш саныг инек, чыгы малдыг коллективтиг ажилды эгелзээр.
1950 чылдан эгелеп Ий хемге суг кужу-биле ажилдаар электростанцияның тудуунун белеткел ажилдарын чорудуп эгелзеш, 1952 чылдың декабрь 22-де Тоужа бир дугаар бажыңнарга сайылган чыры берген. Тудуг-суурну тудар ажилдарың Сат Самы-оол удуруп, организастап турган. 1953 чылда чеди чыл шолазы болгаш 120 олуттуг клуб ажылаштырган. Алгыр делгем кудумчулардыг, чангыс ай хевириниң бажыңнарыг "Анчы", "Советская", "Найрал" дээр аттардыг кудумчулар туттуңан.
Тудулгара хергелээр чудуктары болгаш өскө-даа чүүлдерин дамыглар машина, трактор турган эвес,

БОДАЛДАР БООШКУНУ

адыр аргалыг болганнар. Колхоз областа миллионер орудалыг ажил-агыларың саныга кирген.
Ийиниң төп сүт-бараан фермазыңа саалданы болгаш хөй кыргыздазын электри-кожподан бухгалтер садгының саарылгазын түнөп турган. Самчылда турбаан. Чон ол хире шыңчы, ак сеткилдиг турган.
Улуг-Дагын, Бедий, Хам-Сыра, Кара-Хемнин тайгала-рынга Ак Көктөгөн, Шанчыма Ак болгаш Күзөңек Дарыйма угбайлар ангы эвөө болуп алгаш диннелер, эр улустан тудак чок өлүктү дужаап, колхозунун экономиказын быжылгаарыга үлүүн киирип турганын канчап сагынас боор. Анныр сезону чоошчулаанда ийи күлбөс олут олуртунмас - тожуларын чаны ыдыг.
Колхоз, совхоз бугурулгезинге үр-үтүңдөй ажилы дээш Саны Ак, Кол Даанчы, Ондар Мерген, Ак Деверик, Ак Диленчи "Күш-ажылдын Кызыл тук" орден-биле шаңнатканнар. Орус

ЧАГААЛАР ДОПЧУЛАЫ

омактыг эш-өөрлеривис Юрий Николай - механик, Юрий Суханов, Подольский - трактористер, Леер-туубу кылдыр мастер, Евдокия Мамонтова - ногаа тарып өстүрениң, Блинов Анатолий улуг бухгалтерлер, Зодин өг-бүлөзи-биле эмчи пунктузунга үндөзүн чоңун аразыга ажилдап, арга-дуржулгалыг көргүзүп, бараан болуп чордулар.
1977 чылдың күзүңдө совхозтарың эде тургузуп "Май 1-ни" чыгы болгаш иви, а "Тоора-Хем" совхозту инек, хөй, өшкү углянышкынның эде организастан. "Май 1" совхоз 100 саар инектиг, 120000 ивилги, 1125 чыгы малдыг болдувус. Ынчан совхоз директору болуп, хан-терт чоңумун иделгени 1982 чылга чедир күөсөдөп ажилдадың. Ажыл-бердиге сеткил-сагышы-биле бердигин үйү-чынды дивес, кыраң кызыл ажилгыр эш өөрүм Чыкыма Удургуш, Хүлербен Кол, Чаама Дүктөр-оол, Кол Николай,

МЕРГЕЖИЛДИГ ЭМЧИЛЕР

Республика эмнегезиниң наркологтуг салбыры бир коллектив кылдыр аңгылаан-нында бээр хөй эртенгээ-даа болза, ажылың шуудайды алдыр дээш чоңун хемчеглерди аныяк специалисттер хаара туттуңан. Улуг эмчи Ирина Бадрыгының удурутканы бо эмнегезе салбырында
Республика эмнегезинге уруглар эмнегезинге кожуунарың болгаш Кызыл хоорайның педиатрлары чыгыл, коллегия хуралын эрттирген. План өзүгээр эртип турар бо чышка эмчилер ижин-шөйүңдүнү халлавырлыг аарыларыңа, рахиттиг (тудуу-дагыр)
Республикада эмнегезинге уруглар эмнегезинге кожуунарың болгаш Кызыл хоорайның педиатрлары чыгыл, коллегия хуралын эрттирген. План өзүгээр эртип турар бо чышка эмчилер ижин-шөйүңдүнү халлавырлыг аарыларыңа, рахиттиг (тудуу-дагыр)

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАН

Июль 8-те республиканың уруглар эмнегезинге кожуунарың болгаш Кызыл хоорайның педиатрлары чыгыл, коллегия хуралын эрттирген. План өзүгээр эртип турар бо чышка эмчилер ижин-шөйүңдүнү халлавырлыг аарыларыңа, рахиттиг (тудуу-дагыр)
Июль 8-те республиканың уруглар эмнегезинге кожуунарың болгаш Кызыл хоорайның педиатрлары чыгыл, коллегия хуралын эрттирген. План өзүгээр эртип турар бо чышка эмчилер ижин-шөйүңдүнү халлавырлыг аарыларыңа, рахиттиг (тудуу-дагыр)

СӨСТЕ БУРУУ ЧОК

ийи-даа чылын тарааны тарып болур. Ынчангыш бурунгу Тываның төөгүзүн сактып, ону езу-чанчыларын эгиткени-биле дөмей, өттүңүп чурттаза-даа кандыг боор - деп, автор бижип турар.
База ол ышкаш сөөлүгү уде мал оору кедерээ, мырыңай калчааран барганын сагыш аарып, бир эвес Чазак-чагыр-ганын хойулу-дүрүмүн чыгыртпас чүвө болза, өскүр-даа хемчээң алырының талазы-биле болуңун санаалын кирип турар. С. Кууларның чагазында "оорларын черле кычкычтырбас деп бодалар болза, чаа аргалардан, дүрүм-нерден тургусса чүл. Анаа хамаарыштыр мээң бодалым мындыг дээрин ол бижип турар. Бирээде, чер-чөлдөргө херечилерни ачык болгаш чажыт тургузар. Ийде, чажыт болгаш ачык-даа херечиле ыявлыла шаңналыг доктаатса чогуур. Шаңналыг чокта кым-даа херечи болуп шыдаас Ынчангыш ол дугайында чаа хойулу-дүрүмнү ажилдап кылары

МООЛ ТАВАРЫП КЭЭР

Тыва Республиканың Чазааның база республиканың организацияларының чалааны-биле бистин республикага сарыг шаңы чүдүкчелериниң эң-не бедик үшкү чадазында садалап олурар
Тыва Республиканың Чазааның база республиканың организацияларының чалааны-биле бистин республикага сарыг шаңы чүдүкчелериниң эң-не бедик үшкү чадазында садалап олурар

РЕСПУБЛИКАДА УЛУГ БАЙЫРЛАДЫ

Республикада улуг байыр-ладала -Наадым эгелеп турар, ыңчангыш ол байырлады киришкеш. Бурятының таварыш, оон соонда Тывага келирин башкы диннаткан.
Бистин көрү.

